

ДРАГАНА ГРБИЋ,
Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд

CILICES У СИНГИДУНУМУ

Белешке из војничке епиграфике и топографије

Апстракт. – Рад се бави натписима из Сингидунума који спомињу *Cilices* – војнике легије *III Flavia* (*IMS I*, 3 и досад непротумачени печат на жишку са локалитета Косанчићев венац 12–16). Анализа тих двају натписа омогућује да се боље разумеју догађаји, војнички живот и топографија Сингидунума северске епохе.

Кључне речи. – *Cilices*, регрути, Септимије Север, Сингидунум, клубови.

Недавно је објављена интересантна књига Адама Црнобрње, посвећена истраживању култне намене римских жижака¹. Књига је настала на основу горњомезијског материјала, који је обједињен и протумачен на веома користан начин. Полазећи од књижевних извора и тумачења представа на римским лампама, А. Црнобрња истиче да се из проучавања археолошког материјала (у овом случају жижака) никако не сме искључити културно-историјска димензија. Аутор нас подсећа како се занемаривањем контекста, затим и појединости из живота античког човека, често може превидети низ важних аспеката појаве коју посматрамо, најзад времена које покушавамо да схватимо. Често је детаљ пресудан да се објасни нека појава, да се потврди или пак одбаци нека претпоставка².

Тачност ових закључака може се сагледати на примеру једног жишка из Сингидунума. Овај налаз, који је нажалост у досадашњим истраживањима остао непримећен и лишен контекста, чини се, може осветлити пут ка одговору на нека од епиграфских, археолошких, најзад војноисторијских питања. А. Црнобрња, на име, у каталогу спомиње један фрагментовани жижак из Сингидунума³ (сл. 1), са потпуно сачуваним натписним печатом, на дну, који гласи:

CILICES

У питању је лампа од печене глине (д. 8,8 цм, ш. 6,4 цм, в. 3,1 цм), оштећеног кљуна, без дршке. »Пластично ребро полази од кљуна и

иде целим обимом диска. Два наспрамно постављена испупчења на ремену су померена ближе кљуну«⁴. Пронађена је на локалитету Косанчићев венац 12-16, у комплексу античке грађевине откривене испод темеља некадашње Народне библиотеке⁵. Типолошки, жижак се датује у другу половину 2. или почетак 3. века⁶. Изван контекста сам натпис не открива много: указује да је реч о становницима малоазијске Киликије, којима је лампа на неки начин припадала⁷. Киличани се јављају на још

¹ А. Н. Црнобрња, *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*, Београд 2006.

² Црнобрња 2006, 7–8, 66.

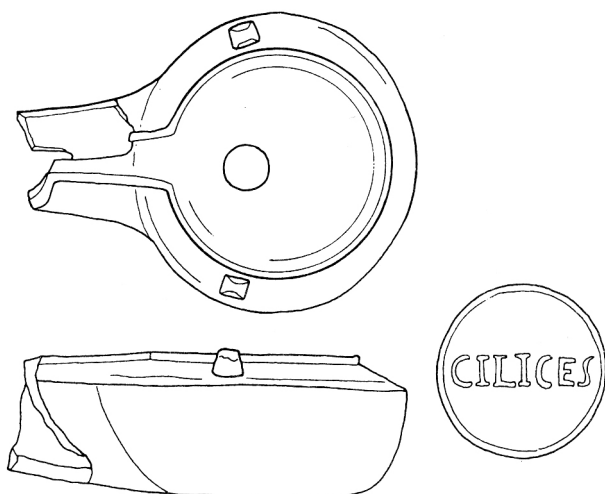
³ Црнобрња 2006, 70. Жижак је објавила Тапавички 1998, 123, и сл. 9. чији цртеж овде репродукујемо (види сл. 1).

⁴ Тапавички 1998, 123.

⁵ Цветковић – Томашевић 1981, 179–197; Цветковић–Томашевић, Миловановић, Мурављов 1988–1989, 147–180; Роровић 1997, 9; Тапавички 1998, 123. О локалитету види ниже текст уз напомене 28–35.

⁶ За датовање лампе види: Тапавички 1998, 123, нап. 12, према: *H. Menzel, Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz 1969, тип XX, 66, Abb. 53 (*non vidi*); Црнобрња 2006, 70 (крај 2. – почетак 3. века).

⁷ Печат се највероватније не односи на произвођача чија имена се најчешће јављају у генитиву. За војничке ознаке на лампама уп. Црнобрња 2006, 120: лампа са представом вексилума из Виминацијума, *ib.* стр. 125: шлем, бодез, тропион, лампа са виминацијске некрополе »Више гробаља«. Карактеристично је да су те лампе из града који је гарнизон легије. Уп. Velkov 1977, 166: лампа украшена главом војника.

Сл. 1 – Жижак из Синџидунума са војничким иче-
чајом CILICES. Почетак трећег века.

Fig. 1. – Lamp from Singidunum stamped CILICES
(soldiers of leg. III Flavia). Early third cent.

Сл. 2. – Легионарски наппис из Синџидунума
(IMS I, 3), *Cilices ... contirones*. Северска епоха.

Fig. 2. – Legionary inscription from Singidunum (IMS I, 3), referring to *Cilices ... contirones*. Severan period.

једном синџидунумском споменику (IMS I, 3)⁸, који је пронађен у улици Краља Петра⁹, у непосредној близини овог локалитета, и датује се приближно у исти, северски период; ваља уочити, с погледом на хронолошку блискост двају натписа и њихову потпуну фонетску подударност, да је вероватно реч о истим људима. Захваљујући натпису IMS I, 3, о њима имамо занимљиве податке (сл. 2), који су предмет овог чланка. Тај натпис, завет киликијских регрута (*Cilices ... contirones*), гласи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Cilices | pro salute | d(ominorum) n(ostrorum trium) |⁵ po[su]erun[t] | [co]ntirones | [D]extro et Prisco | co(n)s(ulibus).

Дедиканти овог натписа су, како је закључио Н. Nesselhauf¹⁰ у важном чланку, вероватно били регрутовани у легију *III Flavia* за време Северовог рата против Песценија Нигера; у Синџидунуму би се нашли кад се легија спрема-ла за поход против Клодија Албина. Према конзулском пару¹¹ наведеном у редовима 7 и 8, натпис је датовао у 196. годину¹². Постоји, међутим, другачије датовање натписа IMS I, 3, које се чини вероватније и претпоставља ново тумачење. Ослањајући се на ред речи у тексту, Speidel за 196. г. не везује подизање аре већ сматра да се конзуларна формула тиче времена регрутације дедиканата. Другачије речено, ознака регрутског статуса (*contirones*) везује се за редове 7–8 *[D]extro et Prisco | co(n)s(ulibus)*, што би одговарало логици натписа, а не за ред 2 (*Cilices*), како се у почетку мислило. Добро су посведочене паралеле тог реда, које Speidel наводи¹³.

⁸ Todorović–Birtašević 1955, 36, 11; Nesselhauf 1960, 193–194; *ILJug*, 17; IMS I, 3; Speidel 1989, 55–56 (*AE* 1990, 854).

⁹ Пронађен је на месту где се претпоставља најважнији синџидунумски храм. Ту се налазио управни и духовни центар града; види IMS I, стр. 34; Popović 1997, 8.

¹⁰ Nesselhauf 1960, 193. Он је поправио читање натписа.

¹¹ *C. Domitius Dexter* i *L. Valerius Messalla Thrasea Priscus*.

¹² *Fitz* 1979, 49–57, у светлости других примера, објашњава појаву *domini nostri tres* пре 198. г. односно 209. године, (кад је Гета постао *Augustus*) присуством цара у провинцији. *Contra*: Speidel 1989, 56 и нап. 3. За датовање натписа види ниже, текст уз нап. 14.

¹³ За попуњавање легија у Илирику регрутима са истока из 196. г. види Speidel 1984, 10–11 и нап. 15 и 16 (*Cilix: CIL* III, 11221; уп. *Diz. Ep.*, 325).

Сл. 3. – *Наџџџџ из Нереза код Скуџа (IMS VI, 187).*

Fig. 3. – *Inscription from Nerezi, near Scupi (IMS VI, 187).*

Сходно њима, Speidel је склон да датује споменик у период између 205. и 211. године¹⁴. Према његовом тумачењу Киличани нису били у пролазу кроз Сингидунум, већ су ту живели као активни војници. Они подижу споменик Јупитеру десетак година након што су регрутовани, чинећи својеврсни колегијум чије чланове повезује успомена на синхроност регрутације¹⁵. Налаз жишка са печатом *Cilices* у складу је са овом интерпретацијом, јер указује на извесну трајност групе или клуба коме су припадали. Много је теже замислити да су споменик и жижак производ једне вексилације у маршу кроз Сингидунум.

Римска војска познаје различите облике друштвеног, комплексног, организовања својих припадника¹⁶; тако су се наши *Cilices* удружили у двоструком својству сарегрута¹⁷ и припадника једног малоазијског народа, који живе ван свог завичаја. Одиста, заједничко порекло је било важан мотив за такво организовање¹⁸, о чему сведоче епиграфски споменици. Занимљиву аналогију са професионалног¹⁹ и етничког гледишта пружа натпис из Нереза код Скупа²⁰. Плоча од белог мермера, димензија:

49 × 79 × 16 cm, преломљена на два дела, украшена је флоралним орнаментима преко којих је урезан натпис (слика 3):

¹³ За попуњавање легија у Илирику регрутима са истока из 196. г. види Speidel 1984, 10-11 и нап. 15 и 16 (*Cilix: CIL III, 11221: уп. Diz. Ep., 325*).

¹⁴ Speidel 1989, 56.

¹⁵ Уп. Speidel 1989, 56, нап. 3: *CIL XIII, 6689; IMS I, 28*.

¹⁶ Уп. *IMS II, 40; Speidel 1984, 163* и нап. 4. и 5 (*AE 1986, 524*). Док је до времена Септимија Севера удруживање активних војника у клубове било је забрањено (*Dig. 47. 22, 1 (Marcianus): Neve milites collegia in castris habeant*), у овом периоду су, међутим, клубови унутар војске бројни. Види Waltzing 1895, 55-56; 131; 308; Ginsburg 1940, 149-156. Speidel 1984, 42; *ib.* 161-166; *ib.* 357, 359.

¹⁷ Види нап. 15.

¹⁸ Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites Singulares Augusti*, Beihefte der Bonner Jahrbücher Band 50, Köln 1994. (*non vidi*, према: Speidel 1978, 56, нап. 6).

¹⁹ На месту Нереза се налазио римски *castellum* који је чувао пут што је водио од Скупа на запад. Види *TIR K34, 91 s.v. Nerezi*, и винјету на карти VIIIЕ. Галати натписа су вероватно чинили посаду кастела.

²⁰ Вулић 1931, 572; *IMS VI, 187*.

[X]αίρετε, Γαλ|άται.

Изглед споменика, као и карактер текста, који је у форми поздрава, указују да се највероватније ради о натпису који је био део неке грађевине. Плоча је, као део портала, можда стајала на улазу у просторије које су припадале клубу Галаћана²¹, или је, пак, чинила део архитектуре такве грађевине. У суседној провинцији Дакији *Galatae* се, аналогно, јављају као дедиканти једног натписа из Напоке (Клуж)²²:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Taviano | pro salute | Imp(eratorum) Anto | nini et M(arci) | Aureli Caes(aris) | Gal[at]ae con | sistentes | municipio | posuerunt*²³.

Натписи бележе да су такве етничке групе могле формирати колегије. На једном натпису из Гемисаре спомиње се *col(legium) Galatarum*²⁴:

Herculi | invicto | pr(o) sal(ute) Inpera | toris(!) col(legium) | Galatarum | L(ucius) Livius Ma | rcellinus | d(onum) d(edit) d(edicavit).

Затим, натпис из Апулума (*IDR III/5, 153*) бележи да је у том дачком граду постојао *coll(egium) Pontobithynor(um)*:

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) pro salute Imp(eratoris) L(uci) Septi | mi Severi Pertenacis (!) Aug(usti) et Aurel(i) | Antonini Caesar(is) M(arcus) Iul(ius) Quirinus | Aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) ob honor(em) patro | nat(us) coll(egii) Pontobithynor(um) ianuas | et valuas ad introitum templi fec(it).

Ова колегија су могла имати и професионални карактер, али будући да се називом у први план истиче припадност одређеној провинцији, чини се да је њихова примарна улога била очување националног идентитета²⁵, што подразумева, између осталог, одржавање предачког култа, или сепулкралну помоћ²⁶. За сада недостају директне паралеле које би потврдиле да су овакви клубови – организовани по етничком принципу – постојали и унутар легије, али се њихово постојање, узевши у обзир наведене примере и бројне аналогии са подунавских натписа, може разложно претпоставити²⁷.

Можда су *Cilices* о којима је реч имали неку специјалност, стога је њихова група, осим истакнуте племенске припадности, могла подразумевати и њихова посебна задужења у војсци. Киличани су били искусни морнари²⁸; можда су, стога, служили као морнари у легији²⁹.

Узајамно анализирана, два киличанска натписа из Сингидунума боље се разумеју – посебно кад је реч о археолошком контексту. Остаци античког комплекса на Косанчићевом венцу сведоче да је у питању лукузна, јавна зграда. Откривени су стубићи хипокауста и зидова просторија, распоређени око правоугаоног дворишта, два базена³⁰, затим остаци подних мозаика и зидног сликарства са траговима позлате. То сликарство треба повезати са фрескама на форуму и у градском центру Сингидунума³¹. Комплекс се датује у трећи век³². Од-

²¹ Mócsy 1970, 191 спомињући овај натпис грешком наводи да се ради о једном Галаћанину, што противречи тексту натписа.

²² *CIL III, 860 (ILS 4082; Forisek 2004, 248–250, 7; AE 2004, 1182).*

²³ За значење *consistentes* види Waltzing 1895, II, 178, дд.

²⁴ *CIL III, 1394 (ILS 7152; IDR III/3, 234).*

²⁵ Као пример за бригу о очувању националног идентитета у римској војсци може послужити то што да је Палмиранима било дозвољено да подижу натписе на свом језику, види: Millar 1993, 328, нап. 31–34, 334. Уп. нпр. *IMS I, 72; CIL III, 7999 (Дакија); AE 1947, 170.*

²⁶ О осталим појединостима тих колегија нисмо обавештени.

²⁷ Speidel 1984, 58–59 (епиграфски примери малоазијских регрута у Подунављу) и 61 (општа разматрања о томе феномену). За нашу сврху посебно је поучан натпис Галаћанина (из Анкаре) по имену Аурелије Асклепијад коме су подигли споменик његови конветерани из сингидунумске легије *III Flavia (AE 1937, 95): D(is) M(ambus) Aur(elio) As|clepiadete(!) vet(e)r|ano ex l(e)g(ione) III F[la]v[i] | a convet(e)r[an]|i et h(e)redes [memo] | riam posue[runt]*. Види: Speidel 1984, 50, бр. 28.

²⁸ Starr 1960, 77; уп. *Diz. Ep.* II, 1, 235 (s.v. Cilicia) и 236 (s.v. Cilix); *ib.* 325.

²⁹ *Diz. Ep.*, II, 1, 235. За морнаре у легијској служби види нпр. *IMS IV, 31* где се спомиње један *disces (!) epibeta (!)*; коментар уз натпис и: Starr 1960, 137. Слично двојство је посведочено натписом из Ђердапске Дијане, види: Kopčić 1987, 43. Уп. случај војника легије *I Adiutrix, natione Cilix*, који је могао имати везе са водама, судећи према представи делфина у фронтону (*CIL III, 11221*).

³⁰ Цветковић – Томашевић, Миловановић, Мурављов 1988–1989, 170; Тапавички 1998, 120–121.

³¹ Vujić 1997, 169 (са нап. 5), *ib.* 171; *ib.* 176–7.

³² Popović 1997, 9. *Contra*: Цветковић – Томашевић, Миловановић, Мурављов, 1988–1989, 154. Постоје трагови обнављања, види: Vujić 1997, 169. Уп. Тапавички 1998, 122 и нап. 5 (опеке са жигом LEG III FF из најстарије фазе изградње).

ређивање његове намене отежано је тиме што нису познате тачне димензије комплекса – нису сачувани остаци спољашњих зидова³³. Ипак се може закључити да грађевину треба довести у везу са војском, како на основу археолошког материјала, тако и топографских података које имамо³⁴; с хипотезом о војничком карактеру конструкције у складу је веза између два натписа којима се овде бавимо. Грађевина је, у томе случају, могла бити *basilica exercitatoria*³⁵, схола, или, као што се већ претпостављало, луксузне терме за војнике и официре³⁶. Из-

весно се ради о месту где су се легионари окупљали и имали сопствене просторије; део тих просторија могао је бити резервисан за клуб Киличана. Не треба одбацити претпоставку да је војнички клуб укључивао и *sacellum* једног анадолског божанства (*deus paternus*). Тада би жижак имао култну намену, као вотивни дар божанству *sacellum*-а³⁷. У свакоме случају, подаци о Киличанима у Сингидунуму корисно допуњују наша знања о војничком животу, сложенем становништву³⁸ и топографији легијског града какав је Сингидунум.

³³ Тапавички 1998, 121.

³⁴ Наиме, локалитет се налази близу легијског логора. У непосредној близини, код Саборне цркве, пронађен је натпис *IMS I*, 48 који сведочи о изградњи терми о трошку легијског ветерана. Уп. Поповић 1997, 9-10.

³⁵ Уп. *Diz. Ep.* I, 976; Shirley 1996, са лит.

³⁶ Тапавички 1998, 121-122 и нап. 3.

³⁷ Црнобрња 2006, 110; *ib.* 115.

³⁸ *IMS I*, 39-41.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Цветковић-Томашевић 1981 – Г. Цветковић-Томашевић, Археолошки локалитет на Косанчићевом венцу бр. 12–16, неки резултати сондирања, *Саопштења XIII*, 1981, 177–199.

Цветковић-Томашевић, Миловановић, Мурављов 1988-1989 – Г. Цветковић-Томашевић, Д. Миловановић, М. Мурављов, *Саопштења XX-XXI* (1988–1989), 147–180.

Црнобрња 2006 – А.Н. Црнобрња, *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*, Београд 2006.

Fitz 1979 – J. Fitz, Augusti tres avant 209, *Alba Regia* 17, 1979, 49–57.

Forisek 2004 – P. Forisek, in: G. Németh - I. Piso (Hrsg.), *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphicae Daciae Pannonicaeque. Papers of the 4th Hungarian Epigraphic Roundtable. 1st Rumanian-Hungarian Epigraphic Roundtable*, Sarmizegetusa 2003, HPS 1, Debrecen 2004, 248–250, 7.

Ginsburg 1940 – M. Ginsburg, Roman Military Clubs and Their Social Functions, *TAPA* 71, 1940, 149–156.

Kondić 1987 – V. Kondić, *Đrdapske sveske*, 4, 1987, 43.

Millar 1993 – F. Millar, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, 1993.

Mócsy 1970 – A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.

Nesselhauf 1960 – H. Nesselhauf, Zwei neue Inschriften aus Belgrad, *Ž A* 10, 1960, 193–194.

Popović 1997 – M. Popović, Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja, *Singidunum* 1, 1997, 1–20.

Shirley 1996 – E. A. M. Shirley, The Building of the Legionary Fortress at Inchtuthil, *Britannia* 27, 1996, 111-128.

Speidel 1984 – M.P. Speidel, *Roman Army Papers* 1, Amsterdam 1984.

Speidel 1989 – M.P. Speidel, Contirones and Geta dominus noster, *Ž A* 39, 1989, 55–56.

Starr 1960 – C.G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, Cambridge 1960.

Тапавички 1998 – М. Тапавички, Неки од резултата најновијих ископавања у Београду, улица Косанчићев венац 12–16, *Гласник САД* 14, 1998, 119–127.

Todorović – Birtašević 1955 – J. Todorović – M. Birtašević, *Godišnjak MGB* 2, 1955, 36, 11

Velkov 1977 – V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam 1977.

Vujović 1997 – М. Vujović, Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma, *Singidunum* 1, 1997, 169–179.

Вулић 1931 – Н. Вулић, *Споменик* 71, 1931, 214, 572.

Waltzing 1895 – J.P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, I-II, Louven 1895.

Summary:

DRAGANA GRBIĆ
Faculty of Philosophy, Department of History, Belgrade

THE CILICIANS IN SINGIDUNUM
Notes on Military Epigraphy and Topography

The lamp stamped *Cilices*, dating from the Severan epoch and found at Singidunum (Moesia Superior) but overlooked by modern scholars, offers interesting additional evidence on the *Cilices contirones*, attested by the contemporary altar *IMS* I, 3. Almost certainly, the two inscriptions refer to the same legionaries, the men of *III Flavia*, grouped professionally (serving as the legion's sailors?) as well as ethnically. The circumstances and the date of the recruitment of the *contirones* have been studied by H. Nesselhauf and, from another perspective, M.P. Speidel; the inscription

of the lamp tends to sustain Professor Speidel's points of view. The archaeological context of the lamp implies its provenance from a military building where the *Cilices* may have had their club, and/or their *sacellum*. Similar ethnic clubs and their buildings are well known from military and other inscriptions. For an instructive (but neglected) Upper Moesian parallel see *IMS* VI, 187 ([X]αίρετε, Γαλ|άται.); cf. the Galatian *Aur. Asclepiades' conveterani*, from leg. *III Flavia* (Speidel 1984, 50, no° 28).